

Karin Marc Bratina

Prostor in čas v narečni frazeologiji

Uvod (metodologija)

Že v obdobju Francoske enciklopedije (1751–1780) se je porodilo razmišljanje o jezikih, ki naj bi imeli vsak svojega »duha«, kar naj bi jim omogočalo izraziti različne poglede na svet. Podobnih misli sta bila tudi E. B. Condillac in J. G. Herder, najbolj pa je odmevala v Humboldtovem opusu s pojmovanjem specifične notranje oblike jezika, s pomočjo katere je narod, ki ga govori, sposoben izražati svojstven pogled na svet. Tudi sodobne jezikoslovne paradigme, ki jim poskušam slediti v svojih raziskavah, izhajajo iz humboldtivistične in kasnejše Sapir-Whorfove tradicije, dopolnjujejo pa jih tudi dognanja kognitivnega jezikoslovja, ki zagovarja stališče, da si abstraktne koncepte razlagamo s pomočjo bolj poznanih in konkretnejših, a izbira kombinacij ni povsem arbitrarna, temveč je utemeljena v človekovi fizični in kulturni izkušnji. Po mnenju kognitivnih jezikoslovcev je jezik odraz delovanja našega konceptualnega sistema, ki je metaforičen, saj je metafora del našega konceptualnega sistema, našega mišljenja. Rdeča nit kognitivističnega pojmovanja jezika (in mišljenja) je torej metafora, ki je pojmovana kot del vsakdanjega jezika, kot način človekovega razmišljanja in osnovno orodje, s pomočjo katerega spoznavamo svet.

Namen pričujočega dela je na podlagi narečnega frazeološkega gradiva osvetliti identiteto in mentaliteto ter pogled na svet oz. fizično in kulturno izkušnjo govorcev slovenskega istrskega narečja, z drugimi besedami, prikazati njihovo jezikovno sliko sveta skozi dojetje konceptov prostora in časa.

Obravnavana tema je torej prispevek h kulturološki obravnavi frazeologije, ima pa tudi primerjalno-kontrastiven značaj, saj so slovenski istrski frazemi analizirani tako v odnosu do slovenskih knjižnih kot do stičnih narečnih (slovenskih hrvaških, romanskih).

Osrednji del pričujoče razprave predstavlja analiza frazemov s področja kategorij, kot sta prostor in čas, in sicer s pomočjo sodobnih kulturnosemantičnih

pristopov.¹ Vsi upoštevani pristopi namreč zagovarjajo stališče, da je treba jezik proučevati tako v kontekstu spoznavnega procesa kot pragmatično-kulturnih okoliščin, kar je razlog, da pri rekonstrukciji konceptualne strukture frazemov upoštevam tudi širšo konceptualno perspektivo, tj. zgodovinsko-kulturne dejavnike, ki so (lahko) vplivali na jezikovno podobo in pomen izbranih pojmovnih polj v istrskem narečju. Jezik je podoba našega sveta in kot tak ujet v širši psihološki, sociološki in kulturni kontekst, zaradi česar je razumevanje zunajjezikovnih dejavnikov za razlago znotrajjezikovnih dejstev ključnega pomena.

Z analizo jezikovne podobe konceptov prostora in časa poskušam osvetliti fizično in kulturno izkušnjo govorcev istrskega narečja, na katerih temeljijo konvencionalni izrazi. Konvencionalno pa je tisto, kar je vsem govorcem določene jezikovne skupnosti skupno, tj. t. i. jezikovna podoba sveta. V pretres jemljem vse vrste konvencionalnih metaforičnih izrazov, tj. besede, nefrazeološke in frazeološke stalne besedne zveze ter stavčne in pregovorne frazeme, ki so prav tako nastali iz fizične in kulturne izkušnje.

Zaradi geografske lege in specifičnih družbeno-zgodovinskih okoliščin slovenske Istre – ta namreč leži na stičišču romanskega in slovanskega sveta, v zgodovini pa je bil tod pomemben tudi germanski element – gradivo obravnavam tudi s kontrastivnofrazeološkega vidika. Iz raziskave so torej razvidne tudi morebitne interference romanskega in slovanskega hrvaškega sveta v slovenskem istrskem narečju na ravni abstraktnega izražanja, njihova nedokazljivost pa je lahko prvi korak pri ugotavljanju specifičnosti frazemov.

Frazeme med narečnimi govorcami zbiram tako, da jih najprej evidentiram v narečni literaturi; sledi anketa o rabi na terenu, pri čemer me zanima potrditev rabe določenega frazema z zgledom, razlaga motivacije oz. izvora (ljudska etimologija) ter morebitne omejitve rabe in konotacija.

Cilj zbiranja je urejanje slovenskoistrske narečne (govorjene) frazeologije v narečni frazeološki slovar. Za oblikovanje gesla narečnega frazeološkega slovarja zato poskušam na terenu zbrane frazeme analizirati in podrobneje predstaviti še s pomočjo drugotne literature oz. drugih virov. Geslo vsebuje naslednje kategorije: iztočnica je poknjžena (osnovna) slovarska oblika; sledi

1 Npr. ruska etnolingvistika in iz nje izhajajoča lingvokulturologija, poljska etnolingvistika z začetka 70. let 20. stoletja, teorija konvencionalnega slikovitega jezika (Dobrovol'skij in Piirainen 2005), ki pravzaprav upošteva metodološke prijeme prej omenjenih, vsi sodobni kulturološki pristopi pa sprejemajo tudi metodologijo kognitivne teorije metafore, kot sta jo razvila Lakoff in Johnson (1980).

fonetični zapis frazema v obliki, v kakršni je izpričan na terenu (posnetki terenskih pogovorov se v vmesni fazi tudi transkribirajo za namen oblikovanja narečnega korpusa); v pomenskorazlagalnem razdelku je pomen; narečni ponazarjalni zgled(i) je (so) dveh vrst: iz že omenjenega terenskega zbiranja (iz govornjenih besedil) ali pa iz narečnega leposlovja (tj. iz pisnih virov); dodani so tudi krajevni označevalniki; sledi kulturna rekonstrukcija motivacijskega izhodišča, ki predstavlja model kulturnega komentarja za narečni frazeološki slovar (razlaga motivacijske podlage frazema, kakršno posredujejo narečni govornici – ljudska etimologija ter kulturološka analiza s pomočjo drugotnih virov, ki pomaga osvetliti semantiko frazemov); podan je tudi morebitni komentar, v katerem so navedeni čustvenostni označevalniki, etimološki podatki in morebitne omejitve rabe; nato so evidentirana morebitna medfrazemska razmerja; v nadaljevanju so tudi potrjene oz. ovržene pojavitve oz. neobstoje/neizpričanost v slovarjih stičnih jezikov oz. narečij; vzpostavljena je povezava na izseček iz govornjenega besedila in na geografsko karto ter določena konceptualna metafora (več o tem v Marc Bratina 2009, 2014; Vičič in Marc Bratina 2015):²

imet počiščen šufito^{podstrešje} ► 'jə:mət po'či:šćən šu'fi:to '1. biti pameten, bister; 2. skrbeti za čistočo' ● 'Sa:mo 'Ma:rjan, o:n jä 'pi:su kurki 'u:ni, ki 'i:məju po'či:šćən šu'fi:tò ut š'ko:l, nã pa tə'ky:, kurki mi z'na:mo 'dò:ma pər yu'ni:šća (NV). [K] Frazem ima pravzaprav dva pomena: podstrešje 1. označuje del človeškega telesa, namreč glavo, ki je metafora za razum, 2. pa tudi žensko, ki ima čist in urejen dom, pri čemer ne zanemarija niti podstrešja. [M] PODSTREŠJE KOT GLAVA, GLAVA KOT POSODA ZA RAZUM [G]

Kulturna semantika frazemov

Dejstvo je, da je prav frazeologija tisti del jezikoslovja, v katerem se najbolje odraža človekovo razumevanje in dožemanje sveta. Prostor in čas sta dve od pomembnejših kategorij, prek katerih si človek razlaga svoje mesto v svetu, svoj obstoj. V prispevku bom predstavila specifične načine njune kategorizacije: v ospredju bodo torej tista jezikovna sredstva, v katerih sta ta koncepta udejanjena na svojevrsten način, značilen za slovenskoistrsko narečje. Izpostavila bom nekatere predmete, nekatere vidike družbenega ustroja ter specifične duhovne kulture, skratka, materialno, družbeno in duhovno kulturo, ki so

2 V pričujočem članku so frazemi zaradi prostorske omejenosti zgolj navedeni, in sicer jih v nadaljevanju navajam v poknjženi obliki, ki zadeva le fonetiko in morfolgijo, medtem ko ostaja leksika narečna, nadpisano pa je dodan prevod v slovarski obliki. Celotno geslo si lahko ogledate na naslovu <http://frazem.famnit.upr.si>.

podane prek obravnavanih konceptov. Prikazani bodo tako frazemi z izhodiščnim področjem omenjenih kategorij kot tudi tisti, katerih ciljno področje sta, skratka, tisti narečni frazemi z območja slovenskoistrskega narečja, ki se posredno ali direktno nanašajo na abstraktna koncepta prostor in čas.

Prostor v slovenskoistrskem narečju

Prostorska in časovna dimenzija sta za dožemanje, razumevanje oz. poznavanje in interakcijo s svetom za človeka pravzaprav najpomembnejši. Pri orientaciji v tridimenzionalnem prostoru je človeku glavno vodilo položaj njegovega telesa v njem, razmerje do prostora pa je utemeljeno že v sferi predjezikovne zavesti človeka, kar se odraža v t. i. orientacijski metafori, ki je povezana s temeljnimi človekovimi prostorskimi razmerji oz. z umeščenostjo telesa v prostoru.

Orientacijske metafore so osnovane na človeški izkušnji z orientacijo v prostoru in na položaju telesa v razmerju do različnih smeri (naprej – nazaj, gor – dol, levo – desno, spredaj – zadaj, notri – zunaj, blizu – daleč). Pri orientacijskih metaforah (Lakoff in Johnson 1980: 14–21) na strukturo določenega sistema konceptov vpliva neki drugi sistem, obenem pa so tovrstne metafore povezane s prostorsko orientacijo. Prostorske orientacije izvirajo iz fizičnega okolja, od katerega je odvisno delovanje naših teles (npr. gravitacija), zato tudi same metafore niso nekaj arbitrarnega, pač pa temeljijo na naši fizični in kulturni izkušnji. Polarne opozicije, kot so gor – dol itd., so po naravi fizične, orientacijske metafore, ki temeljijo na njih, pa se lahko od kulture do kulture razlikujejo (v nekaterih kulturah je npr. prihodnost pred nami, v drugih pa je zadaj oz. se lahko v enem jeziku pojavljata obe dožemanji) (ibidem: 14).³ Večina naših temeljnih konceptov (v prvi vrsti pa prav čas) je organizirana s pomočjo ene ali več prostorskih metafor. Za vsako je značilna notranja sistematičnost, med različnimi pa tudi zunanja, ki določa koherenco med njimi (DOBRO JE GOR – VESELJE JE GOR). Metafora lahko služi kot posrednik za razumevanje koncepta samo s pomočjo njegovih izkušenskih temeljev.

3 Prim. navidezno nasprotje med dvema različnima prostorskima dožemanjema časa pri Lakoffu (1980: 41–44) oz. Kržišnik in Smolić (2000: 9): v prvem primeru se čas giblje glede na človeka, pri čemer je prihodnost pred nami, preteklost pa za nami; v drugem primeru pa gre za gibanje časa glede na čas, pri čemer je prihodnost za nami, preteklost pa pred nami (v prejšnjih letih!).

V slovenskoistrski frazeologiji je potrjen obstoj naslednjih orientacijskih metafor: VEČ JE GOR (*imet en grado*^{stopnja} več ‘imeti se za več vrednega’; *bit visoka glava* ‘biti učen, bogat’), VESELJE JE GOR (*držat kompanijo*^{družba} navzgor ‘zabavati družbo’), USPEH JE GOR (*prit na konja* ‘uspjeti, doseči cilj’), NEUSPEH JE DOL (*prit [s konja] na osla* ‘ne uspjeti, ne doseči cilja’). Gibanje po prostoru je izhodišče za dojetanje in razlago drugih konceptov: preživetje oz. napredovanje sta ubesedena kot *porivat se naprej* oz. *znest se napred* s konceptualno metaforo NAPREDEK JE SPREDAJ/PRED NAMI, *it po riti nazot* ‘umakniti se, prelomiti obljubo’, katerega miselna podlaga je konceptualna metafora GIBANJE NAZAJ V PROSTORU JE GIBANJE NAZAJ V ČASU OZ. UMIKANJE JE PREKLIC OBLJUBE.

Izkušnja gravitacije je podlaga jezikovnim izrazom, v katerih sta ubesedeni konceptualni metafori DOL JE LAHKO/HITRO, GOR JE TEŽKO/POČASI. V slovenski Istri poznajo rek *Za gor pomaga sveti Gregor, za dol pomagajo vsi svetniki* ‘navkreber je težje, ker pomaga samo en svetnik, ki gre gor, navzdol pa gre lažje, saj pomagajo vsi svetniki’; motivacija frazema namreč izhaja iz imena Gregor, tj. gre gor. Sinonimna navedenemu reku sta tudi slikovita izraza *Na dol pomaga buh eno vrag, na gor treba punjvat*^{porivati} ter *po vunčah gor, po metre dol*.

Tako kot so osnovne izkušnje človekove orientacije v prostoru temelj orientacijskih metafor, tako so naše izkušnje s fizičnimi predmeti (posebno z našimi telesi) temelj za zelo raznolike *ontološke metafore* (ibidem: 25–32), tj. načine, na katere dojemamo dogodke, aktivnosti, čustva, ideje, ki jih opredeljujemo kot stvari ali snovi. Podtip teh metafor so personifikacije (nečloveške entitete dojemamo kot človeške) in metonimije (ibidem: 33–40), pri katerih gre za preslikave znotraj enega konceptualnega področja, tj. z uporabo ene entitete za nanašanje na drugo, ki je z njo povezana (pri metaforah govorimo o med-oz. čezpodročnih preslikavah).

Posebne vrste ontoloških so tudi metafore posode. Vsak od nas je posoda z omejeno površino in orientacijo znotraj – zunaj. Svojo orientacijo znotraj – zunaj projiciramo na druge fizične objekte, ki imajo omejeno površino, zato jih imamo za posode z zunanostjo in notranostjo. Četudi ne obstaja naravna fizična omejenost, ki bi omogočala definicijo posode, jo ustvarimo sami, tako da označimo teritorij z notranostjo in mejno zunanostjo (zid) (ibidem: 29). Vloga metafore posode je podeljevanje neke vrste ontološkega statusa splošnim kategorijam oz. abstraktnim ciljnim konceptom. S pomočjo ontoloških metafor govorci dojemamo svoje izkušnje kot nedoločljive predmete, snovi in posode: RIT JE POSODA ZA MATERIALNE DOBRINE (*imeti polno rit* česa ‘imeti dovolj materialnih dobrin’).

Poleg frazemov, v katerih je ukoreninjena človekova senzomotorična izkušnja s prostorsko orientacijo, pa v slovenskoistrskem narečju naletimo tudi na take, ki s posameznimi sestavinami kažejo na konkreten prostor, pa tudi na tiste, katerih ciljni koncept je npr. prostranost in oddaljenost.⁴

Frazemi s pomenom ‘po vseh krajih, povsod’, skratka, ‘splošno razširjen’ poimenujejo t. i. omejeni civilizacijski prostor (Kržišnik 2014: 377). Iz doslej zbrana gradiva sem izluščila pregovora *Kamor so brati, so anke parti*^{idelitev premoženja} in *Kamor laž kosila, ne večerja* ‘lažnivec ni nikjer več dobrodošel’,⁵ iz katerega je razvidno, da v slovenski Istri goljufije in laži ne odobravajo, kar je gotovo poveden pokazatelj družbenega ustroja.

Položaj v prostoru kot izhodiščni koncept za dojetje drugih domen je podlaga tudi za naslednje slikovite izraze, ki se prav tako nanašajo na družbeno kulturo, natančneje, na odnose v skupnosti: *biti na x žlici* ‘biti x-ti član družine’; *dobit svoj stolček* ‘dobiti svoj položaj, svoje mesto v družbi, družini’ in *[moži] so doma kot vrata v zidu* ‘biti nepremičen, biti vedno doma’, kot to velja za vrata, ki so seveda vzdana; sicer (domnevno) fakultativna sestavina *moži* priča o tem, da gre to lastnost najverjetneje pripisati predvsem moškim iz slovenskoistrske (govorne) skupnosti.⁶

Prav tako gre za informacije o družbenem ustroju v frazemih, katerih miselna podlaga je sicer premikanje/gibanje v/po prostoru, nanašajo pa se na poroko oz. družinsko življenje v Istri: *prič/it na robo*^{blago} in *it na bando* ‘priženiti se’, ki je sicer omejen na rabo samo v moškem spolu, saj se z njim označuje moški, ki se je priženil v ženino hišo.⁷

Na Trst oz. odnose med trgovskim mestom in ruralnim podeželjem se nanaša frazem *it k Mihcu in Jakcu*. Gre za uro na kipu Mihca in Jakca. Mihca in Jakca

4 E. Kržišnik (2014) v tem smislu govori o prostoru kot viru (izhodišče) in o prostoru kot rezultatu (cilj).

5 Temu sinonimni so: *S sleparijo prideš daleč po svete, samo težko tornaš*^{vmiti se}, *Slab glas gre naprej*^{naprej} *ku tič, dober ku puž*^{polz} in svarilo: *Unj*^{tisti}, *ki drugen kopa bužo*^{luknja}, *pade san v kalužo*^{gnojnica}.

6 Medtem ko so v preteklosti slovenski istrski moški večinoma skrbeli za kmetijo, in torej ostajali doma, so se njihove žen(sk)e poleg gospodinjstva in vzgoje otrok zaradi možnosti in nuje ukvarjale tudi s številnimi dodatnimi dejavnostmi, med katerimi naj omenim trgovanje – s podeželja so v mesto prinašale agrarne pridelke, jajca, mleko, kruh, ki so ga napekle doma –, ali pa so pri meščanih opravljale gospodinjska dela. Na ta način so poskrbele za lasten vir zasluzka, ki je bil včasih edini v družini, bile so stalno na poti med podeželjem in mestom ter prek jezika (oz. več jezikov) predstavljale pomembno posredništvo kulturnih vplivov.

7 Prim. značilnosti frazemov, omejenih samo na en spol, v Hrnjak 2014: 1–2.

med urbanističnimi in arhitekturnimi pridobitvami za časa Marije Terezije omenja tudi Rutar (1896: 219), ki navaja, da sta »[t]rgovce [...] klicala k posvetovanju bronasta kipa ‘Mihec in Jakec’, ki sta ure bila na občinski hiši«. Anekdota (Umek 2008: 23–24) pravi, da sta nekoč živeli klepetulji Tinca in Marjanca. Da ne bi zamudili s kosilom, sta se moža, Mihec in Jakec, odločila, da bosta bila ure in ju tako opozarjala, da je čas za kosilo.⁸

Da so v času pred 2. sv. vojno hodili *po robo* v osrednjo Istro, dokazuje frazem *it v cono* ‘živež nabavljati v okolici Reke’. Po prihodu italijanskih oblasti v Istro so namreč Istrani izkoristili reško svobodno cono, kjer je bil živež po priključitvi Reke k Italiji leta 1920 veliko cenejši kot v Istri (Reka z okolico je bila z Rapalsko pogodbo Kraljevini Italiji priključena l. 1920). Zato so na skrivaj *hodili v cono*, kjer so v Opatiji, Ičićih in Lovranu nakupovali predvsem moko, sladkor, kavo, olje in petrolej (več o tem v Rožac Darovec 2006).

Benetke, žena in voli ali BLIZU JE DOBRO

Zaradi specifične strukture telesa človek prostor zaznava kot lasten oz. tuj, kar se odraža tudi na opozicijah, kot so blizu – daleč s pomenom (ne)pozna- no, (ne)varno. Konceptualni metafori DALEČ JE NEGATIVNO, BLIZU JE POZITIVNO OZ. DOMAČE JE POZITIVNO, BLIZU JE VREDNO ZAUPANJA najdemo v priporočilih *ne it pod Marketa jeskat ženo* in *Žena in voli naj bodo iz tvojih krajev*. Ženo je treba iskati in živino kupovati v bližnji okolici, ker se namreč sosedje bolj ali manj vsi poznajo in lahko predvidevaš, kaj boš dobil. Priporočilo je prevzeto iz tržaščine, slovenska frazeologija ga – zunaj istrskih govorov – ne pozna. Kot je znano iz zgodovine istrskega polotoka, je meja med Beneško republiko in Avstro-Ogrsko potekala po Kraškem robu, in s tem pretrgala vezi med slovensko etnično skupnostjo na eni in drugi strani.

Kot rečeno, abstraktne koncepte razumemo tako, da jih primerjamo s konkretnjšimi, zlasti s tistimi, ki jih lahko dojamemo prek senzomotorične izkušnje, pri čemer je najbrž v ospredju prav izkušnja prostora, v katerem se nahajamo, v katerem se premikamo, pa tudi glede na to, kaj lahko vidimo v njem in kaj nam je po drugi strani skrito. Frazem *bit bogu za hrbtom* ‘daleč’ je namreč povezan tudi s konceptualno metaforo VEDETI JE VIDETI v tem smislu, da če

8 Druga legenda pa pravi, da sta Mihec in Jakec za Tržačane alegorija mestnih prebivalcev, ki natančno vidijo, kaj se dogaja, a se ne vmešavajo v politične afere, temveč vestno opravljajo svoje delo naprej; sicer sta Slovenca, a se tudi v italijanščini imenujeta enako, Micheze e Iacheze (povzeto po Wikipediji).

nečesa ne vidimo, ker našim očem ni dostopno (oči imamo namreč na sprednjem delu obraza), saj je za hrbtom, potem je jasno, da gre za zelo oddaljen, celo nedostopen kraj; sestavina *bog* pa po drugi strani to lastnost še potencira, saj je znano, da bog sicer vidi vse. Sinonimni temu, sicer splošno-slovenskemu frazemu, potrjenemu na širšem geografskem območju,⁹ pa so jezikovni izrazi, ki označujejo konkreten prostor s podpomenom 'oddaljenost, nedostopnost, zakotnost, pozabljenost', in sicer *kamor bog nima svojega in kraj, ki ga je bog pozabil*. Prav tako je na duhovnokulturni sestavini, natančneje gre za bajeslovno bitje, osnovan frazem s podpomenom 'nevaren kraj', tj. kraj, kamor ni priporočljivo zahajati: *štrige/volkodlak so/je kje*. Navedeni frazemi izkazujejo tudi opozicijo dosegljivo – skrito. Čeprav omenjeni jezikovni izrazi označujejo konkreten prostor oz. položaj v njem, pa s svojimi sestavinami (*bog, štriga, volkodlak*) prinašajo podatke o duhovni kulturi.

Čas v slovenskoistrskem narečju

V okviru semantične kategorije čas so prikazani tako slikoviti izrazi s sestavino čas, torej s konceptom časa kot izhodiščem, kot tudi tisti, ki na ta abstraktni koncept merijo posredno.

Čas je še kompleksnejši abstraktni koncept, ki pa ga dojemamo s pomočjo prostorske izkušnje. Tudi v slovenskem istrskem narečju ga dojemamo kot gibanje po prostoru, kot premikajoči se predmet, pri čemer sedanost razumemo kot prostor, v katerem se nahajamo, preteklost in prihodnost pa kot nekaj, kar je za nami oz. pred nami. Tako kot prostor torej tudi čas dojemamo antropocentrično, in sicer z opazovanjem gibanja in spremembe odnosov med predmeti (prim. Lakoff 1992). Poleg konceptualne metafore ČAS JE GIBANJE PO ZRAKU, NA ZEMLJI, V VODI pa je v sicer različnih jezikih pogosto tudi dojetanje časa kot entitete: v slovenskoistrskem narečju je ČAS (JE) RASTLINA (*cajt^{čas} zazdreja^{dozoreti}*), v t. i. zahodni kulturi pa je vse bolj produktivna zlasti konceptualna metafora ČAS JE DENAR (prim. Kržišnik in Smolić 2000).

V skupino frazemov s pomenom trajanja sodijo tisti s podpomenom začetka in konca dejanja ter trenutnosti; gre torej za frazeme s pomenom faznosti. V tem kontekstu je treba omeniti čas kot prostorsko komponento, ki ga torej dojemamo s prostorskimi dimenzijami; gre za t. i. minimalni glagolski frazem

9 Prim. npr. hrvaške novoštokavske ikavske govore, Menac-Mihalić 2005, in hrvaško standardno frazeologijo, Opasić 2011: 69–72.

s predložno besedo (Kržišnik 2005: 162, Babič 2008: 54) in pomenom 'začetek intenzivne dejavnosti', v slovenskoistrskem narečju kot *hitit se*^{vreči se v kaj} (tudi *hitit se* + namenilnik) 'začeti se ukvarjati s kakšno dejavnostjo': *hitit se v vino* 'začeti se vdajati vinu', prim. tudi *hitit*^{vreči se} *se služiti v Trst* 'začeti delati v Trstu (kot gospodinjska pomočnica)'.

Da čas konceptualiziramo tudi ali predvsem kot prostor, potrjujejo tudi narečni primeri, ki jih navajam v nadaljevanju. V različnih kulturah čas dojemajo hkrati kot nekaj statičnega in dinamičnega (Kövecses 2005: 46, povzeto po Bratož 2010: 104); pri statični konceptualizaciji gre za t. i. metaforo časovne orientacije (pretekli čas je fizično za nami, sedanji pri nas, prihodnji pa pred nami), v drugem primeru pa je čas nekaj, kar gre »mimo nas«, torej se premika. Poglejmo si primere s konceptualno metaforo ČAS JE PREMKAJOČI SE PREDMET: *cajt*^{čas} *pasa*^{miniti} *ko burja*, *cajt*^{čas} *pasa*^{miniti}, *kot da bi letel*, *cajt*^{čas} *pasa*^{miniti}, *ko da ga nese ča*^{tja} *veter*, *cajt*^{čas} *pasa*^{miniti}, *ko da bi ustrelil*.

Čas kot nekaj statičnega je podlaga frazemov s podpomenom 'ugoden čas': v *cejte*^{čas} *je najlažje*, *vse v sojen*^{svoj} *cejt*ⁱ^{čas}, *bet vura od česa*, kaj (*delo*) *naredet s cajtom/po malin* in *v vuri se anka*^{tudi} *peč zakuri*.

Posredno sta v slovenski Istri ubesedeni tudi hitrost in počasnost. Hitrost dojemamo kot naravni pojav in je povezana s strelo oz. nevihto: *it* [*žvelto*]^{hitro} *ko šijeta*^{strela} 'iti zelo hitro', *it kot temporal*^{nevihta}/*šageta/šajeta/šilur*^{strela} 'biti hiter, muditi se komu' (ter sinonimna *bit živ kot žventola* 'biti uren', *bit živ kot pever*^{poper} 'biti živahen, hiter').

Počasnost (tudi lenoba) se prav tako izraža s pomočjo opazovanja narave (*it pumalen*^{počasi} *ku puž*^{polž} 'premikati se zelo počasi'), pa tudi prek izkušnje s tipično hrano, kot sta polenta in močnik, za katera je značilna gostota: *bit kot ena polenta* 'biti počasen, len'. Motivacijska podlaga primerjalnega frazema z ironično konotacijo *bit žvelt*^{hiter}/*bister kot muha v močniku* 'biti zelo počasen' je prav tako gostota, v kateri se je težko premikati, saj se žuželka v gosti jedi težko premika.¹⁰

Neprekinjenost dejanja je ubesedena na podlagi izkušnje vida. V geslu za *vid* v SSKJ med drugim preberemo, da je beseda nekđaj (kvalifikator star.) pomenila 'dan, svit', kar si lahko razlagamo kot dejstvo, da nam je videnje omogočeno pri dnevni svetlobi: *od vida do vida* > dan '24 ur; od vzhoda do zahoda sonca': *od vida do vida*, *od zora do mraka*.

10 Sicer je raba navedenega frazema doslej izpričana samo za ženski spol. Ali gre res za spolsko specifičen frazem, pa bodo pokazale nadaljnje raziskave.

Obdobja v naravi in v življenju človeka

Čas kot ciljno področje se odraža zlasti v pregovorih in rekih, ki se nanašajo na obdobja v naravi (*Kadar se figa usuče*^{sleči se}, *se žena ubuče*^{obleči se} ‘ko figi odpade listje, se je treba obleči topleje’) in dejstva oz. priporočila v zvezi z obnašanjem: *Kad*^{ko} *se cigo*^{cigan} *pogospodi*, *nezna*^{ne vedeti} *više*^{več}, *di*^{kje} *se rodi* ‘ko se človek povzpne po družbeni lestvici, praviloma pozabi na svoje /zlasti kmečke/ korenine’,¹¹ *Ki*^{kdor} *v jutro zguda*^{zgodaj} *vstane*, *mu uveče*^{zvečer} *ostane* (*ki leži, mi se slama za rit drži*) ‘kdor zgodaj vstane in pravočasno prične z delom, zasluži’, *Uni*^{tisti}, *ki je nasmejan*, *ima zmeraj kratek dan* ‘veselim ljudem ni nikoli dolgčas’ ter *bit več dnevov kot klobas* ‘treba je varčevati’ in *tolči se iz meseca v mesec* ‘s težavo preživeti’.

Kar se obdobji v življenju človeka tiče, se zdi, da se najslikoviteje ubesedujeta začetek in konec, mladost in smrt. Zelo produktivna metafora za poimenovanje otroštva oz. mladosti in z njima nezrelosti je nedvomno MLEKO: *imet mleko na bradi*, *imet še mleko okoli ust* ‘biti zelo mlad’, *mama še doji koga*, *mleko še zizat* (vsi s pomenom ‘biti zelo mlad’), *Hodi zizit!* ‘izraža zavrnitev nekoga, ki je še nezrel’, *imet še mlečne zobe* (prim. tudi sinonimen *morat še čuda*^{veliko} *polente pojest*, ki izraža priporočilo, da si je treba za zrelost in odraslost pomagati s tipično hrano).

Bogat besedni in miselni zaklad se odraža tudi iz t. i. evfemizmov, tj. tistih frazemov, s katerimi ljudje najbolj posredno govorimo o prepovedanih temah; iz nabora slovenskoistrskih frazemov lahko razberemo, da gre za teme, kot so nosečnost, (duševne) bolezni (*Ti si za jet v Šan*^{sveti Giovanni}^{lvan} ‘ti si za v norišnico’)¹², pijanost (*merit cestu* ‘opotekati se po cesti zaradi pijanosti’), revščina (*imet samo nebo nad glavo/sabo in cestu pred sabo* ‘biti reven’), obstajajo pa tudi številčni frazemi s ciljnimi konceptom smrti. Na zadnje obdobje v človeškem življenju se nanašajo naslednji slikoviti izrazi: *caveta je na hruški*, *bit/prit čigava ura*, *dobiti telegram*, *Delaj kulkr češ, ma ne dukr češ*, *bit pri zadnjega*, *it rakom žvižgat*, *zobi ne bolijo več koga*, *kazat zobe luni*, *robida raste iz riti komu*, *it okoli cerkve v Kubedi*.

11 V slovenskoistrski frazeologiji se citatno uporabljajo tudi frazemi iz drugih jezikov, zlasti iz hrvaščine in italijanščine oz. drugih slovanskih in romanskih narečij, ki so prisotna na polotoku.

12 Sveti Ivan je predel Trsta, v katerem je bila včasih umobolnica, danes so v nekdanjih stavbah bolnišnice univerzitetni prostori.

Zaključek

V prispevku o narečni frazeologiji sem predstavila prostorske in časovne frazeme. V okviru pojmovanja prostora sem se osredinila na ubeseditve položaja v prostoru oz. gibanja v njem ter predstavila tudi slikovite izraze, v katerih so prek orientacije v prostoru izraženi drugi koncepti. Čas je v članku prikazan zlasti kot premikajoči se predmet ali rastlina, navajam pa tudi slikovite izraze, katerih pomeni se nanašajo na časovne kategorije. Namen tega prispevka pa je bil tudi predstavljene frazeme natančno urediti kot gesla v narečnem frazeološkem slovarju.

Viri in literatura

- BABIČ, Saša, 2008: Minimalni frazemi v slovenščini. *Jezik in slovstvo* 53/2. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 49–63.
- BRATOŽ, Silva, 2010: *Metafore našega časa*. Koper: Fakulteta za management. URL: <http://www.fm-kp.si/zalozba/ISBN/978-961-266-078-9.pdf>.
- DOBROVOL'SKIJ, Dmitrij, PIIRAINEN, Elisabeth, 2005: *Figurative language. Cross-cultural and cross-linguistic perspectives*. Amsterdam, Oxford: Elsevier.
- Fran = *Fran: slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. URL: www.fran.si (20. 5. 2014).
- Frazeološki slovar*. URL: <http://frazem.famnit.upr.si/>
- HRNJAK, Anita, 2014: Žene, zmajevi i opasne životinje. O nekim elementima konceptualizacije žene u hrvatskoj i ruskoj frazeologiji. Ivana Vidović Bolt (ur.): *Životinje u frazeološkom ruhu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF-press. 1–16. URL: http://www.animalisticki-frazemi.eu/images/frazemi/zbornik_radova/Hrnjak%20za%20WEB.pdf.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2005: A type of minimal phraseological units characteristic of Slovene. *Linguistica* 45. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 159–172.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2014: Izražanje prostora v slovenski frazeologiji. *Slavistična revija* 62/3. 375–384.
- KRŽIŠNIK, Erika, SMOLIĆ, Marija, 2000: »Slike« časa v slovenskem jeziku. Irena Orel (ur.): *36. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 7–19.
- LAKOFF, George, 1992: *The Contemporary Theory of Metaphor*. Andrew Ortony (ur.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. URL: <http://terpconnect.umd.edu/~israel/lakoff-ConTheorMetaphor.pdf>.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1980: *Metaphor We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

- MARC BRATINA, Karin, 2009: Zasnova narečnega frazeološkega slovarja. Marko Stabej (ur.): *Infrastruktura slovenščine in slovenistike* (Obdobja 28). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 233–238. URL: <http://www.centerslo.net/files/file/simpozij/simp28/Marc%20Bratina.pdf>.
- MARC BRATINA, Karin, 2014: *Jezikovna podoba slovenske Istre: kulturna semantika slikovitega v slovenskoistrskem narečju*. Koper: UP ZRS, Univerzitetna založba Annales.
- MENAC-MIHALIĆ, Mira, 2005: *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Školska knjiga.
- OPASIĆ, Maja, 2011: Prilog analizi kategorije vremena i prostora u hrvatskoj frazeologiji. *LAHOR, časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik* 6/11. 65–87.
- ROŽAC DAROVEC, Vida, 2006: Do koder seže spomin. Vida Rožac Darovec (ur.): *Meje in konfini. Rakitovec, vas kulturnih, družbenih in naravnih prepletanj*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko. 43–114.
- RUTAR, Simon, 1896: *Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra I–II*. Ljubljana: Matica Slovenska. URL: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-DQLQEP6K/>.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 1970–91. Ljubljana: DZS.
- UMEK, Evelina, 2008: *Sprehod z baronom in drugimi imenitnimi Slovenci*. Trst: Mladika.
- VIČIČ, Jernej, MARC BRATINA, Karin, 2015: Narečni frazeološki slovar – prvi koraki. Mojca Smolej (ur.): *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis* (Obdobja 34). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. URL: http://centerslo.si/wp-content/uploads/2015/11/34_2-Vicic-Bra.pdf.
- Wikipedia*: Občinska palača, Trst. URL: https://sl.wikipedia.org/wiki/Ob%C4%8Dinska_pala%C4%8Da,_Trst.